

ХОДЄЄВА Н. В.,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та процесу*(Навчально-науковий інститут
№5 Харківського національного
університету внутрішніх справ)*

УДК 347.6 (477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.5.2.11>**ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СІМ'Я»
У СІМЕЙНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ**

Сім'я, саме як первинна соціальна спільнота відіграє важливу роль у формуванні особистості, у забезпеченні емоційної підтримки, вихованні дітей та передачі культурних цінностей та традицій. У зв'язку з цим сім'я перебуває під правовим захистом держави, що закріплено безпосередньо у чинному законодавстві України та в міжнародних правових актах. Але безпосередньо ефективність такого захисту здебільшого залежить від чіткості та визначеності певних правових норм, у першу чергу від чіткого визначення самого поняття «сім'я».

У статті розглядаються основоположні аспекти щодо саме правового розуміння сім'ї та осіб які можуть вважатися членами сім'ї в чинному законодавстві України. Розглянуто визначення поняття «сім'я» в Сімейному кодексі України та виявлені основні суперечності та недоліки у чинному нормативно-правовому регулюванні.

Аналіз зосереджено на ознаках сім'ї (спільне проживання осіб, наявність у них спільного побуту та взаємних прав та обов'язків), підставах її створення (шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також на інші підставах, не заборонених законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства).

Значну увагу приділено саме відсутності чіткого визначення поняття «сім'я», в законодавстві України та проблемам які виникають у випадках незареєстрованих шлюбних відносин, у випадку проживання подружжя окремо, надання прав члена сім'ї самотній особі, а також невизнання нових форм партнерства. На прикладі рішень Європейського суду з прав людини проаналізовано європейський підхід до трактування поняття «сім'я». Запропоновано певні можливі напрями щодо можливості вдосконалення чинного законодавства України з урахуванням як міжнародних стандартів так і соціальних змін у сфері прав людини, а також перших кроків національної судової практики, яка свідчать про поступову еволюцію у розумінні поняття «сім'я». З огляду на це, постає потреба в уточненні законодавчих норм: закріплення в Сімейному кодексі України єдиного визначення сім'ї, включення всіх основних ознак притаманних шлюбу, а також уніфікація кола членів сім'ї залежно від підстав її створення.

Ключові слова: сім'я, члени сім'ї, шлюб, кровне споріднення, усиновлення, фактичне співжиття, спільне проживання, спільний побут, взаємні прав та обов'язки.

Khodieieva N. V. The issue of the legal definition of the concepts of “family” and “family members” in the Family Code of Ukraine

The family, as the primary social community, plays an important role in the formation of personality, in providing emotional support, raising children and transmitting cultural

values and traditions. In this regard, the family is under the legal protection of the state, which is enshrined directly in the current legislation of Ukraine and in international legal acts. But the direct effectiveness of such protection largely depends on the clarity and certainty of certain legal norms, primarily on a clear definition of the concept of "family".

The article examines the fundamental aspects of the legal understanding of the family and persons who may be considered family members in the current legislation of Ukraine. The definition of the concept of "family" in the Family Code of Ukraine is considered and the main contradictions and shortcomings in the current regulatory framework are identified.

The analysis focuses on the characteristics of a family (cohabitation of persons, the presence of a common way of life and mutual rights and obligations), the grounds for its creation (marriage, blood relationship, adoption, as well as other grounds not prohibited by law and those that do not contradict the moral principles of society).

Considerable attention is paid to the lack of a clear definition of the concepts of "family", "family members" in the legislation of Ukraine and to the problems that arise in cases of unregistered marital relations, in the case of spouses living separately, granting the rights of a family member to a single person, as well as the non-recognition of new forms of partnership. Using the example of the decisions of the European Court of Human Rights, the European approach to the interpretation of the concept of "family" is analyzed. Certain possible directions are proposed regarding the possibility of improving the current legislation of Ukraine, taking into account both international standards and social changes in the field of human rights, as well as the first steps of national judicial practice, which indicate a gradual evolution in the understanding of the concept of "family". As well as the need to clarify legislative norms: enshrining in the Family Code of Ukraine a single definition of family, including all the main features inherent in marriage, as well as unifying the circle of family members depending on the grounds for its creation.

Key words: *family, family members, marriage, blood relationship, adoption, de facto cohabitation, cohabitation, common life, mutual rights and obligations.*

Вступ. На даний час Сімейним кодексом України, який є основним актом щодо регулювання сімейних відносин в національному законодавстві, не міститься прямого та однозначного визначення поняття «сім'я», а лише визначено основні характерні ознаки сім'ї, що призводить до невизначеності як самого правового тлумачення поняття «сім'я» так і кола осіб які можуть вважатися членами сім'ї, насамперед: у випадках незареєстрованого спільного проживання, окремого проживання та проживання у формі партнерських відносин. Саме питання чіткого нормативного визначення поняття «сім'я» є актуальним у правозастосуванні як безпосередньо у сфері сімейних правовідносин так і в інших сферах. Чинним законодавством України факт належності до сім'ї пов'язується у першу чергу спільним проживанням та веденням спільного побуту. Тому можуть залишитися поза межами правового розуміння «сім'ї» такі особи, які перебувають у родинних відносинах або партнерських відносинах але з певних об'єктивних причин не мешкають разом (наприклад внутрішньо переміщені особи; особи які були вимушені виїхати за кордон через війну на тимчасове проживання або на роботу, тощо). Окрему увагу також необхідно звернути на проблему відсутності чіткого визначення переліку осіб яких можна вважати членами сім'ї. У різних галузях права перелік осіб яких можна вважати членами сім'ї суттєво відрізняється, а отже і термін «сім'я» може мати різне значення, що в свою чергу призводить до неузгодженості правової термінології. Окрім цього, сучасним законодавством не визнаються альтернативні форми сімейного співжиття, зокрема одностатеві партнерства, які визнаються Європейським судом з прав людини як форма «сімейного співжиття» та стали реальністю в багатьох країнах. А отже дана прогалина в чинному законодавстві призводить до обмеження в реалізації прав людини та суперечить міжнародним зобов'язанням України.

Таким чином відсутність у Сімейному кодексі України чіткого та уніфікованого визначення такого поняття як «сім'я» призводить як до виникнення значних труднощів в правозастосовній практиці так і до порушення принципу юридичної визначеності, а отже з врахуванням соціальних змін та міжнародного досвіду за необхідне вбачається перегляд даного поняття на законодавчому рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На питання щодо необхідності чіткого визначення на законодавчому рівні таких понять як «сім'я» та «члени сім'ї» звертали увагу в правовій літературі такі вчені як: В.А. Ватрас, І.В. Жилінкова, М.О. Резникова, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко та інші науковці.

Постановка завдання. Метою статті, є дослідження відповідно до Сімейного кодексу України поняття «сім'я», виявити основні суперечності та недоліки у чинному нормативно-правовому регулюванні. Значну увагу приділити саме відсутності чіткого визначення поняття «сім'я» та проблемам які виникають у випадках незареєстрованих шлюбних відносин, у випадку проживання подружжя окремо, а також невизнання нових форм сімейного життя. Розглянути та проаналізувати ознаки притаманні сім'ї та підстави її створення визначенні Сімейним кодексом України, спираючись на міжнародний досвід та соціальні зміни в суспільстві.

Результати дослідження. Розуміння поняття сім'ї є складним та багатоаспектним в наслідок того, що сім'я це соціальне явище яке має різноманітні форми свого існування. А тому категорія сім'я застосовується різними науками (психологією, соціологією, педагогікою та іншими науками), але кожна з них розглядає її з своєї точки зору. У праві визначені свої підходи до розуміння сім'ї а також відносин які в ній виникають. Пов'язано це насамперед з тим, що уявлення про сім'ю з точки зору права нерозривно пов'язане з визначенням юридичних наслідків та правових меж сімейних відносин які виникають між членами сім'ї.

Так Р.В. Падун визначив, що: «сім'я – це юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності» [1].

В.А. Ватрас зазначає: «Сім'я – це юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності» [2, с. 89]. Отже Р.В. Падун та В.А. Ватрас акцентують свою увагу саме на юридичному зв'язку та рівності учасників сімейних правовідносин але наголошуючи на їх спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності.

І.В. Жилінкова розглядає сім'ю як об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю життя та взаємними правами і обов'язками, що виникають за підстав, передбачених у законі [3, с. 119].

Є.О. Харитонов запропонував таке визначення сім'ї: «Сім'я – це спільнота приватних осіб, пов'язаних шлюбом, або спорідненістю, або іншим правовим зв'язком, передбаченим законом, учасники якої проживають разом, поєднані спільним побутом і мають юридичні права та обов'язки один щодо одного» [4].

Отже сім'я це не просто біологічне або ж соціальне явище, а перш за все юридична конструкція, яка заснована на юридично формалізованих взаємозв'язках (підставах створення сім'ї не заборонених законом), які ґрунтуються на взаємних правах та обов'язках їх учасників, спільному проживанні та спільному побуті.

Попри безліч визначень українських правників поняття «сім'я», саме в Сімейному кодексі України (далі СК України), який набув чинності 01.01.2004 р. вперше дано юридичне визначення сім'ї, але безпосередньо через визначення підстав її створення, ознак та визначення її складу (ст. 3 СК України).

Розглядаючи ознаки сім'ї у сукупності за допомогою яких її можна охарактеризувати, їх визначено ч. 2 ст. 3 СК України (спільне проживання осіб, наявність у них спільного побуту та взаємних прав та обов'язків) то доцільно зазначити, що вони неодноразово піддавались критиці. Так відповідно до ч. 2 ст. 3 СК України сім'ю складають особи які спільно проживають, однак з цього правила є виключення закріплені в самому СК України:

– Відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 3 СК України, подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно [5]. Отже наголос робиться саме на поважних причинах які передбачають можливість проживати подружжю окремо. А у свою чергу відповідно до ч. 1 ст. 56 СК України «Дружина та чоловік мають право на вільний вибір місця свого проживання» [5]. А Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» встановлено, що його дія поширюється і на подружжя (є сім'єю відповідно до однієї з підстав створення сім'ї (шлюб)), але незалежно від факту спільного проживання. Тобто з одної сторони для того щоб проживати окремо і вважатися сім'єю законодавчо закріплена необхідна умова – поважна причина, а з іншої сторони дружина та чоловік мають право на вільний вибір місця свого проживання не зважаючи ні на які поважні причини, та права визначені Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» але не залежно від факту їх спільного проживання.

– Відповідно до абз. 3 ч. 2 ст. 3 СК України «дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає» [5]. Отже дитина може також не проживати із своїми батьками разом та належати до сім'ї своїх батьків. У даному випадку також виникають питання, так як якщо батьки проживають окремо то дитина може проживати з одним із них, а отже буде вважатися членом сім'ї того з батьків з ким вона проживає та не належати до сім'ї того з батьків який проживає окремо.

– Відповідно до ч. 3 ст. 3 СК України «права члена сім'ї має одинока особа» [5]. Але враховуючи той факт, що така особа не перебуває у шлюбі та не має близьких родичів, то це ставить під великий сумнів можливість визнання за одинокою особою статусу члена сім'ї згідно з ознаками які закріплено в СК України (спільне проживання осіб, наявність у них спільного побуту та взаємних прав та обов'язків).

З іншої сторони слушно зазначила Я.М. Шевченко стосовно визначених на законодавчому рівні ознак сім'ї: «Спільне проживання і спільний побут можуть стосуватися будь-якої групи людей які прихильно ставляться один до одного, але ці люди можуть і не бути пов'язані спільними зв'язками» [6].

Достеменність даного твердження також підтверджується в наступному. Як вже було зазначено вище, Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» а саме відповідно до ч. 2 ст. 3 «Дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству незалежно від факту спільного проживання поширюється на визначений перелік осіб» [7]. Так законом прямо встановлюється що його дія поширюється на певне коло осіб не залежно від факту їх спільного проживання і охоплює також осіб які не є родичами чи подружжям, але мають фактичні (емоційні або ж побутові зв'язки). А це підкреслює що «сім'я» як юридична категорія має вужче значення ніж «спільне проживання» або «прихильні стосунки між особами (емоційні або побутові)». Таким чином, спеціальним законодавством фактично визнається, що поза межами «сім'ї» можуть існувати відносини які потребують саме правового регулювання у сфері захисту від домашнього насильства, але ці відносини не є такими що обов'язково виникають між членами сім'ї (особами які спільно проживають, пов'язані спільним побут та мають взаємні права та обов'язки) – не є сімейними відносинами та не регулюються Сімейним кодексом України.

Що до такої ознаки як наявність взаємних прав та обов'язків, то у правовій площині наявність взаємних прав та обов'язків ще не свідчить про існування між сторонами родинних чи сімейних правовідносин. Так Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» передбачено права та зобов'язання які виникають між кривдником та особою яка постраждала від домашнього насильства через заподіяння шкоди, але це

не створює родинних чи сімейних зв'язків. Отже саме по собі спільне проживання, наявність спільного побуту не є обов'язковою ознакою сім'ї, а наявність у осіб взаємних прав та обов'язків саме по собі не завжди може бути достатньою чи винятковою ознакою для визначення правовідносин сімейними.

Щодо підстав створення сім'ї. Відповідно до ч. 4 ст. 3 СК України – «Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства» [5]. Так дійсно, ця норма є такою, що надає змогу сімейному законодавству адаптуватися до сучасних реалій але з іншого боку ця норма досить оціночна та відкрита для тлумачення. А відсутність чіткого визначення «інших підстав створення сім'ї» відкриває широкий простір для неоднозначного тлумачення норм закону як судами так і безпосередньо органами влади, а як наслідок може призвести до непослідовного правозастосування та залежності рішень від власних уявлень щодо моральних засад суспільства.

Також необхідно зазначити, що в правових актах поняття сім'ї тісно пов'язане з визначенням кола осіб які вважаються її членами та закріпленням за ними прав та обов'язків. Залежно від мети правового регулювання в певній галузі права (трудовому, цивільному в сімейному та інших), склад саме членів сім'ї які наділені відповідно до норм чинного законодавства взаємними правами та обов'язками може бути визначено по-різному. А досить часто і в окремих нормативних актах у межах однієї галузі коло членів сім'ї може визначатись по-різному. Так згідно з ч. 2 ст. 3 СК України «сім'ю складають особи які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки» [5]. А в свою чергу ст. 74 СК України закріплено право особи яка проживає в сім'ї без реєстрації шлюбу, на частку у майні якщо вона веде спільне господарство як сім'я, а отже фактично визнається «членом сім'ї» навіть без реєстрації шлюбу – з метою поділу майна. Також на законодавчому рівні, а саме ст. 74 СК України для фактичного подружжя закріплено майнові права та обов'язки, які в свою чергу майже тотожні з тими правами та обов'язками якими наділено осіб які створили сім'ю на підставі шлюбу (законне подружжя). Якщо звернутися до ч. 4 ст. 3 СК України – «сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства» [5]. А відповідно до ст. 3 СК України така підстава створення сім'ї як проживання осіб однією сім'єю без реєстрації шлюбу відсутня, отже виглядає це так, ніби законодавець її включив до таких підстав що незаборонені законом.

Вагому увагу також необхідно приділити тому, що відповідно до міжнародних зобов'язань Україна не може залишатися саме в межах власного підходу щодо розуміння «сім'ї». Так відповідно до ст. 8 Європейської конвенції з прав людини гарантується право на повагу до приватного та сімейного життя, а ст. 14 заборона дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою [8]. Окрім того Європейський суд з прав людини (далі ЄСПЛ) визнає різні форми сімейного життя включає фактичне співжиття, одностатеві пари а також неповні сім'ї (у 2023 році вперше у рішенні ЄСПЛ проти України у справі «Маймулахін і Марків проти України» (Заява № 75135/14) встановлено порушення прав заявників на юридичне визнання їх стосунків, констатовано порушення прав одностатевої пари через відсутність правового визнання їхніх відносин) [9]. У свою чергу, враховуючи практику ЄСПЛ, Деснянським районним судом м. Києва рішенням від 10 червня 2025 року у справі №754/12856/24 задоволено заяву громадянина України про встановлення факту спільного проживання однією сім'єю з партнером однієї статі (в даному рішенні суд зазначив: «Концепція сім'ї неминуче розвивається, на що вказують зміни, яких вона зазнала з моменту прийняття Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) [10]. Отже як безпосередньо міжнародна практика, а саме підхід ЄСПЛ так і перші кроки національної судової практики свідчать про поступову еволюцію у розумінні поняття «сім'ї». А визнанням різних форм сімейного життя, у тому числі співжиття осіб без реєстрації шлюбу, як таких,

що заслуговують на захист та юридичне визнання, відкриваються можливості для більш широкого тлумачення сімейних відносин в правовій доктрині. У цьому контексті особливо актуальним є питання саме фактичних шлюбних відносин в Україні які хоч і не закріплені на законодавчому рівні як окрема правова категорія, але все частіше визнаються як форма сімейного співжиття судами. Така практика відповідає не тільки сучасним суспільним реаліям а і міжнародним стандартам щодо захисту прав людини, відповідно до яких факт спільного проживання як «сім'я» може породжувати певні правові наслідки не зважаючи на наявність такої підстави створення сім'ї як шлюб.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що в подальшому слід все ж таки сформулювати єдине юридичне визначення «сім'я» так як на сьогоднішній день воно є невизначеним та фрагментарним, що в свою чергу призводить до численних правових колізій а також ускладнює застосування норм у практиці. Розуміння сім'ї не може обмежуватись лише традиційною моделлю шлюбу так як сучасне суспільство формує нові моделі сімейного співжиття.

Українським законодавством, а саме СК України визначається сім'я через сукупність певних притаманних їй ознак (спільне проживання, спільний побут та взаємні права та обов'язки) однак ці ознаки мають внутрішні суперечності: з одного боку подружжям визнаються особи які не проживають разом з певних поважних причин, а з іншого надається право кожному з них на вільний вибір місця проживання без такої умови як «поважні причини». Це свідчить про потребу уніфікації та чіткого розмежування ознак які притаманні сім'ї.

Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» демонструється ширший підхід щодо визначення кола осіб між якими можуть виникати відносини, які будуть подібними до сімейних не залежно від факту спільного проживання чи офіційного визнання їх сім'єю. Це доводить той факт, що не всі відносини які мають ознаки сімейних підпадають під регулювання СК України, але в свою чергу потребують захисту в межах інших законодавчих актів України.

Також факт наявності спільного проживання, або ж взаємних прав та обов'язків сам по собі не є цілком достатнім для визнання сімейних правовідносин, якщо відсутня відповідна правова підстава створення сім'ї. А сучасні підходи, особливо практикою ЄСПЛ в свою чергу акцентується увага на наявності саме стійких особистих зв'язків (емоційних, побутових), які можуть бути підставою для юридичного визнання сімейними відносинами і таких відносин які не були засновані шляхом укладання шлюбу.

Положення ч. 4 ст. 3 СК України відповідно до якої «сім'я може створюватись на інших підставах не заборонених законом», є оціночними, а отже відкритими для тлумачення. А в свою чергу міжнародні зобов'язання України, вимагають від держави перегляду національного законодавства з урахуванням принципів рівності, недискримінації та захисту сімейного життя в різних формах. У зв'язку з цим відповідно до національної судової практики, якою визнаються фактичні сімейні відносини у тому числі між особами однієї статі, є вагомим кроком до гармонізації чинного законодавства України та міжнародних стандартів. Отже на даний час існує виправдана потреба у вдосконаленні чинного законодавства України, а зокрема і СК України: (уніфікувати поняття «сім'я»; уточнити ознаки притаманні сім'ї, які мають саме юридичне значення; розширити підстави створення сім'ї з урахуванням реалій сьогодення; забезпечити узгодженість між нормами різних галузей права з врахуванням міжнародної судової практики, якою визнаються різні форми сімейного життя, які виходять за межі сталих уявлень).

Список використаних джерел:

1. Падун Р.В. Визначення сім'ї як правової категорії та особливого феномену суспільних відносин. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2021. Випуск 68. С. 75–79. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/253925/251188> (дата звернення: 25.09.2025).
2. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2008. С. 24.

3. Жилінкова І. В. Проблема визначення поняття «сім'я» за Сімейним кодексом України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 119–126.
4. Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 293–301.
5. Сімейний кодекс України : від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 25.09.2025).
6. Шевченко Я. М. Проблеми нового Сімейного кодексу України. Проблеми законності : Респ. міжвід. наук. зб. Харків, 2003. Вип. 63. С. 5–6.
7. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. № 6. Ст. 245. Ред. від 19.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 25.09.2025).
8. Європейської конвенції з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.09.2025).
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 01.09.2023 року у справі «Маймулахін і Марків проти України» (Заява № 75135/14). URL: <https://ipo.navs.edu.ua/documents/Рішення%20ЄСПЛ/2023/Маймулахін%20та%20Марків%20проти%20України.pdf> (дата звернення: 25.09.2025).
10. Рішення Деснянського районного суду міста Києва від 10.06.2025 року № 754/12856/24 URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/128012542> (дата звернення: 25.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

